

Ненад Анжел*

Докторанд

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Оригинални научни раг

УДК 94(497.15)“1908“:341.7(497.11)

DOI 10.7251/SIC2205079A

ДИПЛОМАТСКА МИСИЈА МИЛОВАНА МИЛОВАНОВИЋА У ЗАПАДНОЕВРОПСКИМ ПРЕСТОНИЦАМА НА ПОЧЕТКУ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908. ГОДИНЕ

Апстракт: *Тема рада је дипломатска мисија и посета Милована Миловановића, министра иностраних дела Краљевине Србије, западним престоницама у октобру и новембру месецу 1908. године на почетку Анексионе кризе. Анексиона криза била је догађај који је из основа потресао Балканско полуострво почетком XX века, претећи да Европу увуче у сукоб ширих размера. Акцент у раду стављен је на активност Миловановића и разговоре са представницима дипломатија великих европских сила у циљу разрешења кризе и проналажења што прихватљивијег решења за Краљевину Србију.*

Кључне речи: *Милован Миловановић, Анексија, Босна и Херцеговина, Србија, дипломатија*

* nenad.anzel@gmail.com

Балканско полуострво је почетком 1908. године ушло у још једно бурно раздобље своје историје. Јануара месеца гроф Алојз Лекса фон Ерентал¹ је најавио почетак градње новопазарске железнице², чиме је обелоданио агресивне и експанзивне намере Аустроугарске према Србији. Његовим пројектом уништена је реформска акција у Македонији и раскинут је аустро-руски споразум из Мирцштега који је предвиђао одржавање status-a quo на Балкану. Продиривши даље на југоисток Европе, Аустроугарска је све више затварала обруч око Србије. У исто време, лоши односи са Црном Гором и Бугарском нису ишли на руку српским националним и државним интересима. Након тзв. “бомбашке афере”³, дошло је до прекида дипломатских веза и повлачења српског посланика са Цетиња. У исто време на подручју Македоније распламсала се жестока борба између српских четничких одреда и бугарских комита. Распаљива атмосфера се осећала на читавом Балканском полуострву.⁴

Драматичан период дешавања на Балканском полуострву отворила је јула 1908. године Младотурска револуција, која је из темеља потрела турску државу и друштво. Наиме, Младотурци су представљали групу млађих интелектуалаца и официра који су тежили обнови Турске по за-

¹ Познати енглески историчар Ален Џ. П. Тејлор за барона Ерентала у својој књизи *Хабзбуршка монархија између осталог*, је написао: “Он је био последњи од многих мађионичара који су обећавали да ће Монархију оживети чудотворним дипломатским потезом. Самоуверен и арогантан, дрско кевћући као теријер, презирао је све своје претходнике сем Андрашија и предлагао да за Аустроугарску поново освоји независност какву је уживала у време Берлинског конгреса. У ствари, да су он и Монархија дуже живели, почетак 20. века био би запамћен као Еренталово доба”. (Ален Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд: Слио 2001), 242.

² Опширније видети у: Димитрије Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, VII (1957),213-248; Државни архив Србије, *Лични фонд Милована Миловановића*, (гаље: ДАС, ММ), Рим, *Балканска железница*, 3/14. фебруар 1908, Ф- IV, 21.

³ “Бомбашка афера”, представља инцидент који се одиграо крајем 1907. године, када је група црногорских студената из Београда покушала да набавком бомби у Србији изврши напад на књаза Николу. Црногорске власти су откриле план и објавиле да је оружје набављено у Београду. Тада се развила жива полемика о томе ко је организатор акције. Напади су ишли чак и до Николе Пашића и краља Петра. Афера је довела до прекида дипломатских односа између две братске државе. *Историја српског народа*, VI-1 (Београд: СКЗ, 1983), 229-231.

⁴ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје* (Београд: БИГЗ, 2007), 130-131.

падњачком узору. Покрет је настао шездесетих година XIX века у западној Европи међу турском интелигенцијом, са седиштем у Женеви и Паризу. Од 1906. године покрет преноси активности у европски део Турске, где су образовани одбори Младотурака у већим градовима на подручју Албаније и Македоније, Скопљу, Битољу, Скадру, Охриду итд. У међувремену, млађи кадрови османске војске у овим крајевима прилазе покрету, што је и омогућило победу револуције. Јула 1908. године, устанак је букнуо у Ресну, обухватио османску Трећу армију, а затим је заузет и Солун. Тада је враћен стари Мидхат-пашин Устав из 1876. године, а побуњеницима су се придружиле и снаге из Мале Азије. Султан Абдул Хамид је морао да попусти и Младотурци су у Цариграду прогласили почетак нове ере.⁵ Младотурски покрет је на Балкану донео још једну последицу, круцијалну за Србију и њене животне националне интересе - убрзао је планове Беча за анексију Босне и Херцеговине. Цариградска варница претила је да распасти много већи и далекосежнији пожар. Милован Миловановић,⁶ министар иностраних дела Краљевине Србије је, и поред првобитног одушевљења за Младотурке, био свестан чињенице да је «њих довела на власт не народна него војничка револуција».⁷

Миловановић је слутио, не без разлога, још почетком 1908. године да ће Аустроугарска искористити јубиларну годину владавине цара Франца Јозефа и анекетирати Босну и Херцеговину. Еренталова балканска полити-

⁵ *Istorija Novog veka*, redakcija: J.V. Tarle (Beograd: Naučna KMD 2008), 618-620; Joseph Hummer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. 3 (Zagreb: N. Smailagić, 1979), 507-509; *Istorija osmanskog carstva*, приредио: Р. Мантран (Београд: Clio, 2002), 696-704; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1918* (Београд: Службени лист, 1995), 128-129; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453* (Beograd: Equilibrium, 2005), 499-503; Чедомир Попов, *Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 48.

⁶ Милован Миловановић (1863–1912), био је истакнути српски правник, дипломата и политичар. За време Анексионе кризе 1908–1909. године обављао је функцију министра иностраних дела Краљевине Србије. Као председник српске владе 1911–1912. године радио је на постизању политичког споразума са Бугарском, и уз бугарског председника владе Ивана Гешова најзаслужнији је за формирање Балканског савеза. Опширније видети у: Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.

⁷ ДАС, ММ, Београд, *Закључци о Младотурској револуцији*, 2.IV 1909, Ф-VII, 5.

ка, која се огледала пре свега у плановима градње новопазарске железнице, затим подстицање уставног покрета у Босни и Херцеговини, систематско оптуживање Србије и упућивање војних претњи према Србији сваким поводом, све су то били јасни знаци тајних радњи северног српског суседа који су тада ковани у Бечу.⁸

Миловановић је са великом пажњом пратио ове догађаје, иако тада није знао да је анексија Босне и Херцеговине већ решена ствар. О њој се у високим круговима Беча дискутовало већ 1906. године, а коначно је договорена након преврата Младотурака у Цариграду 1908. године. Пошто је осетио да се у Монархији спрема нешто крупно, Миловановић је сачекао завршетак скупштинских заседања како би отишао до Беча и Маријенбада и на лицу места проверио своје сумње. Маријенбад је у то време био једно од водећих монденских летовалишта бечке и пештанске господе, али и представника европских дипломатија акредитованих у Бечу.⁹

У тим тренуцима, једини човек који је Миловановићу могао дати одређенија и потпунија објашњења о анексији био је Александар Извољски, министар спољних послова Русије. Он је тада био на лечењу у Карлзбаду, те је Миловановић хитно отпутовао тамо да од министра затражи одговоре на недоумице које су га мучиле, бојећи се неке нове поделе на Балкану између Русије и Аустроугарске. У разговору са Извољским потврђене су сумње Миловановића. Извољски је саопштио да је анексија «решена ствар», да је «неминовна» и да се «апсолутно не може спречити». Он је нагласио да је то његово уверење, али да му то са аустријске стране није саопштено.¹⁰

У разговору са Извољским, Миловановић је посумњао да уверење које му је изнео саговорник проистиче из «непосредних саопштења и преговора» са Еренталом.¹¹ Наиме, неколико месеци пред анексију Босне и

⁸ ДАС, ММ, *Резиме, Моја политика у току анексионе кризе (По смрти Еренталовој)*, фебруар 1912, Ф-Х, 29-30.

⁹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 138-139.

¹⁰ ДАС, ММ, *Резиме, Моја политика у току анексионе кризе (По смрти Еренталовој)*, 29-30.

¹¹ Исто.

Херцеговине 2. јула 1908. године, Извољски је упутио Еренталу један тајни мемоар. Мемоар је садржао два дела: један о железницама, а други о чисто политичким питањима. У првом делу, утврђује се да је Аустроугарска још од почетка века покушавала да добије пристанак Русије за градњу железнице кроз новопазарски санџак, али да се тадашњи министар спољних послова, гроф Владимир Ламздорф није са тим слагао. Када је то питање поново покренуто 1908. године, Извољски је пристао на то, уз услов да пројекат не кочи развој и других пројеката, као што је питање изградње јадранске железнице. Што се тиче другог дела, политичког, у њему су истичана три важна става: први, који је понављао очување *statusa quo* на Балкану. Други, по којем је питање Босне и Херцеговине европско питање, које се не може решити посебним споразумом између две стране. Ту спада и питање Цариграда и мореуза. Трећи став, који је у директној вези са предходна два, предвиђао је да би, уколико би се ипак указала потреба за тим услед различитих околности, руска влада је вољна да дискутује о овим питањима. Као најбитнији услов за примену овог мемоара сматрао се распад Османске царевине.¹² Извољски је дакле, брзоплето и непотребно, мемоаром понудио разговоре о Босни и Херцеговини Бечу, везивајући га за питање мореуза. Искусни дипломата Ерентал, добро је знао да питање мореуза не може бити решено билатерално, споразумом између Русије и Аустроугарске. То питање било је интересантно и другим европским силама, нарочито Великој Британији. Ерентал је на тај начин искористио прилику и кренуо у реализацију својих планова.¹³

На почетку разговора у Карлзбаду, Извољски је Миловановићу указао на то да „Русија не тражи на Балканском полуострву никаквих завојевања“, никакве посебне сфере утицаја, никакве превласти или непосредне користи. Од свега тога, Русија не би хтела примити ништа, чак и кад би јој Европа понудила мандат за исто. Са друге стране, истакао је Извољски, то не значи да се Русија уопште не интересује за балканске ствари, као што

¹² Исто, 30; Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал. Дипломатске успомене из анексионе кризе* (Београд: Г. Кон, 1927), 11-12.

¹³ Д. Поповић, *нав. дело*, 12-13.

се и пре интересовала. Интерес Русије је само променио свој циљ и «добрио други облик». Русија се интересује за балканске народе, за Словене у првом реду. Он је даље Миловановићу рекао да «Бугари данас нису Русији ни ближи ни дражи од Срба, што је било, напротив, случај у времену кад је Русија имала своју засебну сферу интереса на Балкану.» Русија хоће да води правичну политику између Срба и Бугара, изјавио је Извољски.¹⁴

Што се тиче саме анексије, Извољски је дао реч Миловановићу да Русија није питана, нити је на било који начин аустроугарска страна од ње тражила мишљење у том погледу. „Буде ли тражила такво мишљење“, говорио је Извољски, „Русија ће се најодлучније изјаснити против таквог корака.« И поред тога, он је признао Миловановићу да је његово лично уверење да ће до анексије доћи у јубиларној години и то ће Аустроугарска извршити стварањем свршеног чина, а да ће тај потез оправдати као «интерес мира на Балкану и у Европи»¹⁵. Протест ће остати само «платонска ствар», нико неће „вадити мач из корица» да би отерао Аустроугарску из Босне и Херцеговине.¹⁶

Миловановић се захвалио пре свега на искрености Извољском, као и на пријатељским расположењима према Србији. Он је признао да је и сам страховао да ће се анексија извршити у јубиларној години и да су та његова схватања добијала све конкретнији облик у свакој прилици када се питање Балкана стављало на дневни ред, а да су га ове последње вести које је чуо прилично узнемириле и да би анексија Босне и Херцеговине била најтежи удар који би се данас могао нанети Српству. «Морални би потрес у Србији био силан и нико не би био у стању предвидети данас последице које би то произвело. Ма која се српска влада нашла на управи, она ће морати, под притиском целокупног јавног мњења, не само учинити најенергичнији протест него дати свим средствима, која у дипломатском арсеналу стоје на располагању одушке народном очајању.»¹⁷

¹⁴ ДАС, ММ, *Разговор са Извољским у Карлзбаду*, 22.VIII / 4.IX 1908, Ф-XXXII, 107.

¹⁵ *Исто*, 108-111.

¹⁶ *Исто*, 112; Dimitrije Đorđević, *Milovanović i Izvoljski u Karlzbadu 1908. godine*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, knj.3, Beograd 1960, 542.

¹⁷ ДАС, ММ, *Разговор са Извољским у Карлзбаду*, 113-114.

Извољски је потом упитао Миловановића да ли би акција Србије ишла и до употребе оружја. Миловановић је одговорио, да када би били изгледи да се изазове шири европски заплет, Србија не би презала ни од таквих могућности, али ипак она рачуна да би сваки дуел између ње и Аустроугарске био права лудост. На крају је Миловановић рекао да ако се анексија не може отклонити, компензације Србији и Црној Гори би биле једино решење. Као најважнији вид надокнаде било би уступање новопазарског санџака, чиме би се успоставила копнена веза између две државе.¹⁸

Нема сумње да Извољски није био у потпуности искрен према Миловановићу. Иако му је рекао да је анексија неизбежна, није му открио своју преписку са Еренталом и тражење накнаде у мореузима за аустроугарску анексију Босне и Херцеговине. Напротив, у разговору је истицао како Русија не тражи ништа за себе. Са друге стране, држање Извољског је утицало на Миловановића да усвоји питање надокнада као кључну тактику Србије у развоју кризе. Тек након кризе, Миловановић је из Петрограда децембра 1909. године добио депешу од тадашњег посланика Србије Димитрија Поповића, који је имао увид у мемоар Извољског, а који прецизира већ поменуте акције две стране у случају распада Турске.¹⁹

Догађај који је преходио анексији Босне и Херцеговине је био проглашење бугарске независности. Бугарски политичари, кнез, влада, као и јавност уопште, ишчекивали су повољне политичке прилике и припремали су дипломатску акцију за извршење чина. Младотурска револуција из јула 1908. године је искоришћена као добар повод. Бугарска дипломатија је у Лондону, Петрограду, Паризу и Берлину покренула испитивања са намером да утврди какве би реакције биле на евентуално проглашење независности. У исто време, кнез Фердинанд Кобург је у Бечу добио личне гаранције цара Франца Јозефа и подршку за планирану акцију. Бугарска је, припремивши терен, 22. септембра 1908. године одбацила свој вазални

¹⁸ Исто, 115-118.

¹⁹ ДАС, ММ, *Шифрована депеша из Петрограда децембра 1909. године (лично мени)*, Ф-1, 9; D. Ђорђевић, „Milovanović i Izvoljski u Karlzbadu 1908. године“, 546.

однос са Турском и прогласила своју државну независност.²⁰ Недуго након овог догађаја, уследиће и проглашење анексије Босне и Херцеговине чијим ће чином бити отворена нова криза на Балканском полуострву.

Одлука о анексији донета је на Крунском савету у Бечу 5. октобра, а свечано је проглашена 7. октобра 1908. године, прокламацијом цара Франца Јосефа.²¹ Анексија Босне и Херцеговине изазвала је узнемирење и протесте међу владама и у јавностима великих европских сила, свуда осим у Немачкој. У Србији је објава изазвала велико негодовање и праве изливе патриотских осећања и отвореног непријатељства према Аустроугарској. Таласи демонстрација преплавили су Београд, а у народу се осећала жеља за националним јединством и готовост да се устане у одбрану Босне и Херцеговине.²²

Српска јавност је за анексију сазнала 5. октобра, око 16:30 часова, у ванредном издању листа *Политика* на коме је великим насловом било исписано *Бугарска краљевина- анексија Босне*. Лист је позивао на мобилизацију и борбу на живот и смрт против Монархије. Управо су и прве демонстрације биле предвођене од стране *Политике*, која је у договору са представницима универзитетских страначких клубова заказала демонстрације истог дана у 18 часова код споменика кнеза Михаила.²³ Сутрадан, 6. октобра одржан је главни митинг на истом месту уз присуство 20.000 људи, што је у то време представљало око четвртину од укупног броја становника Београда. На овом митингу су учешће узели и истакнути поли-

²⁰ *Историја Бугарске*, група аутора, приредио: С. Пириватрић (Београд: Clіo, 2008), 275-278; Јордана Гешева, *Проглашавање независности Бугарске и анектирање Босне и Херцеговине - два паралелна догађаја*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 376.

²¹ Чедомир Попов, *Грађанска Европа III* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 288; Жан П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 567; А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 245; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ.2 (Београд: Просвета, 1989), 604; Saša Knežević, *Velika Britanija i aneksiona kriza* (Podgorica: Istorijски институт Crне Gore, 2005), 71; Alen Dž.P. Tejlор, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918* (Sarajevo: "Veselin Masleša", 1968), 411; Miša Gleni, *Balkan 1804-1999 (nacionalizam, rat, velike sile)* (Beograd: b 92, 1999), 288.

²² Михаило Војводић, *Србија и анексиона криза 1908-1909*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2008), 124.

²³ Јован Милићевић, *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, Југословенски народи пред Први светски рат (Београд: Народно дело, 1967), 554.

тичари, самосталац Љуба Давидовић, радикал Љуба Јовановић, либерал Михајло Ђорђевић, напредњак Војислав Маринковић. На крају митинга прихваћена је резолуција коју је прочитао истакнути писац Бранислав Нушић, а која је позивала на одлучан отпор Аустроугарској. Резолуција је затим однета у председништво Владе.²⁴

Проглас анексије био је Миловановићу знак за брзу и одлучну акцију. На сам дан прогласа анексије он је написао текст протеста који је послат силама потписницама Берлинског уговора, преко српских акредитованих представника у тим земљама. У протестној ноти коју је сам саставио, Миловановић је рекао да Влада Србије, позивајући се на неоспорна српска народна права, као и на члан 25 Берлинског мировног уговора, улаже свој најенергичнији протест против присаједињења Босне и Херцеговине земљама Хабзбуршке монархије. Влада верује, истицао је Миловановић, да Берлински уговор мора имати важности не само кад се њиме намећу дужности и обавезе Срба него да он мора пружити заштиту српских права бар у оним границама које су дефинисане његовим одредбама. Влада констатује да су права српска на Берлинском конгресу добила мање задовољења него што то одговара броју ратних жртава двеју српских држава, Србије и Црне Горе, иако је Србија, при том, испунила све обавезе из Берлинског уговора које су се на њу односиле. У последњих 30 година, тврдио је Миловановић, у корист Српства није учињена нити једна измена уговора, док су у корист других држава учињене бројне и крупне повреде и промене. Он је апеловао на европске силе да саслушају глас Србије који она данас подиже тражећи правду и заштиту од њих, против ове повреде, коју је Аустроугарска извршила једнострано, на искључивом праву јачег и без осећаја колико се тиме вређају интереси и права српског народа. Србија не може наћи пуно задовољење, осим ако се у погледу Босне и Херцеговине не успостави у свему пређашње стање које је одређено Берлинским уговором. На крају је Миловановић подвукао, да у случају да то није никако могуће, Краљевска Влада апелује на велике силе, да се Србији додели

²⁴ Исто, 555-556; Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914* (Београд: Г. Кон, 1936), 36.

одговарајућа надокнада која би задовољила српске националне интересе, бар у оној мери која му је била загарантована Берлинским уговором.²⁵

Народна скупштина је била погођена анексијом у тој мери да, кад је отворено ово питање, она није знала шта да ради. Миловановић је једини у тим тренуцима имао јасан и чврст план у ком правцу треба да се иде. Скупштински представници нису хтели рат као опцију и у томе се поклопило њихово мишљење са Миловановићевим. Ипак, како је посланицима било и те како важна популарност у народу, у скупштинској сали се често пута тих дана чуо ратоборни тон, који је био у супротности са Миловановићевом мирољубивом политиком. Како је навео Слободан Јовановић, то је било само за галерију, тако да и скупштина није превише наваљивала на Миловановића да води рачуна о томе шта се говори на њеној говорници.²⁶

Проглас анексије Босне и Херцеговине изазвао је велико огорчење и запрепашћење и у другој српској држави, Црној Гори. Одмах по сазнању за план анексије, књаз Никола Петровић је издао проглас у коме је поручио сународницима да Монархија неће успети да одвоји Црну Гору од своје браће и да ће нанета неправда још чвршће везати српски народ. Прокламацију књаза је на насловним страницама пренела и црногорска штампа, док је Народна скупштина заказала ванредно заседање због новонасталог стања. Тим поводом је лист *Цетињски весник* изашао у црном оквиру.²⁷ Народ је почео спонтана окупљања већ 6. октобра, а главни митинг је заказан на Цетињу, на коме су окупљени грађани донели резолуцију у којој су изразили спремност да се бране интереси српског народа. Од владе је

²⁵ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1908, Фасцикла II, Досије 6, Повратни број 1771, Министарство иностраних дела Краљевине Србије - Посланствима Краљевине Србије у Аустро-Угарској, Немачкој, Француској, Великој Британији, Русији и Италији - Беч, Берлин, Париз, Лондон, Петроград, Рим, 24. IX / 7. X, у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, (у даљем тексту: *Документи*), књига III, свеска 3, 24. септембар / 7. октобар - 31. децембар 1908 / 13. јануар 1909. године, приредио: Михаило Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2014.), бр. 1, 163-164.

²⁶ Слободан. Јовановић, *Милован Миловановић*, Из историје књижевности I (Београд: СКЗ, 1992), 238.

²⁷ Нико Мартиновић, *Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине*, Југословенски народи пред Први светски рат (Београд: Народно дело, 1967), 503.

затражена хитна обнова дипломатских односа са Србијом, и са њом заједничка акција поводом проглашења анексије Босне и Херцеговине.²⁸

Споразум између влада Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе потписан је 24. октобра 1908. године у Београду. Потписе на споразум ставили су, у име црногорског књаза, нарочити изасланик, бригадир сердар Јанко Вукотић, а у име Србије председник владе и заступник министра иностраних дела, Петар Велимировић. Миловановић је у то време био у дипломатској мисији у земљама западне Европе.²⁹

Миловановићев план у октобру и новембру месецу 1908. године био је усмерен у два правца. Као прво, да придобије западне велике силе и Русију за српску ствар и да са Турском и Црном Гором заједничким снагама успостави одбрану. Са тим у вези поделио је и улоге: он је кренуо у западне престонице, док је Николу Пашића послао у Петроград, а Стојана Новаковића у Цариград.³⁰

Пре пута Миловановић је саставио детаљна упутства за своје сараднике у ком правцу треба њихова активност да се одвија. Надокнаде које је Миловановић предочио Пашићу, а које је он требало да представи Русији, у кратким цртама су гласиле:

1. Аустроугарска треба да уступи Србији и Црној Гори један део територије у смислу добијања заједничке границе између две државе, а да се новопазарски санџак сасвим одвоји из аустроугарског поседа.

2. Тражити од Аустроугарске да се одрекне свих права која јој даје члан 25 Берлинског уговора на санџак и да повуче своје трупе из те области, а да препусти Србији, Црној Гори и Турској да се споразумеју о даљој његовој судбини. Миловановић је предлагао да би најбоље решење било да Србија и Црна Гора између себе поделе санџак у блиској будућности уз сагласност Турске. Он је навео да је Србија због тога спремна да плати и одштету Турској.³¹

²⁸ Вукић. Илинчић, *Црна Гора и Херцеговина у анексионој кризи*, Југословенски народи пред Први светски рат (Београд: Народно дело, 1967), 313.

²⁹ *Документи, књ. III, св. 3*, бр. 152, 344-345.

³⁰ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 169-170.

³¹ ДАС, ММ, Београд, 1908, *Упутства за г. Николу Пашића*, 2. октобар, Ф- XXXII, 273-274.

Као и Пашића, Миловановић је и Новаковића упутио у ком правцу и смеру треба да иду српски захтеви у његовој мисији у Цариграду. Миловановић је поручио свом представнику да Турској објасни да је Србија последњим догађајима на Балкану доведена у очајан положај и да је њена пропаст питање времена, ако анексија и проглашење бугарске независности остану на снази, а Србија остане у садашњој позицији. Брига о сопственом опстанку, поред осећаја солидарности са народом у Босни и Херцеговини, условљава Србију да захтева што више гаранција у погледу очувања вере и народности за живаљ на тим просторима, а за себе да тражи одређене уступке, који ће јој дати могућности да одолева аустроугарским политичким и економским притисцима.³²

Прва дестинација на Миловановићом путу на запад Европе била је престоница Немачког Рајха - Берлин. Уочи самог пута, 17. октобра, Миловановић је преко српског посланика на Цетињу Јована М. Јовановића, обавестио књаза Николу о плану и маршрути пута, а да ће о резултатима своје мисије, и одзиву међу страним државницима обавестити и Црну Гору. Нагласио ја да са истим циљем путују Пашић и Новаковић у Петроград и Цариград.³³

Миловановић у Берлину није био примљен ни од стране цара Вилхелма II, ни од председника немачке владе, канцелара Бернарда фон Билова. Њега је примио министар иностраних дела Вилхелм Шен са којим је Миловановић разговарао неких сат и петнаест минута. Миловановићу је тада поручено да се немачки интереси не противе српским интересима, али да Немачка мора у потпуности да стоји уз Аустроугарску и да не може чак ни саветодавно да се заузме за Србију. Немачкој је врло битно да не изазове сумњу свог партнера у пуну савезничку солидарност Рајха. Шен је даље истакао, да разуме сву бригу Србије и тежину ситуације у којој се она нашла, и да Немачка жели да сачува могућност за будуће добре односе између Београда и Беча, али да је уверен да тренутно Аустроугарска није расположена за сарадњу са Србијом у смислу немачких очекивања, јер би то одало утисак слабости званичног Беча. У даљем разговору министар

³² ДАС, ММ, Београд, 1908, *Упутства за г. Стојана Новаковића*, 2. октобар, Ф-XXXII, 277.

³³ *Документи, књ. III, св. 3, бр. 101, 288.*

спољних послова Немачке је свом српском колеги рекао да је његов долазак у Берлин изазвао непријатну сумњу аустријских званичника. Шен је и напоменуо да ће о разговору са Миловановићем известити цара, а да ће обавестити и аустроугарску страну у Бечу.³⁴

У Берлин је 23. октобра стигао и руски министар спољних послова Извољски, па је Миловановић искористио добру прилику да се види са њим и да му пренесе српске ставове и захтеве поводом кризе која је настала проглашењем анексије. Њих двојица су истог дана имали састанак на којем је Миловановић детаљно изложио српско гледиште Извољском, као и утиске које је стекао приликом боравка у немачкој престоници. Извољски је саопштио Миловановићу своје ставове. Он је сматрао да нема великих изгледа да се Србији уступи део босанске територије, а да у погледу новопазарског санџака српска страна може да очекује једино да он буде враћен Турској. Што се тиче споразума са Турском, Извољски је саветовао да се он остави после конференције јер ће и Турска тада на Србију гледати са више поверења. О новој граници на Дунаву, поручио је Извољски, тек ће бити прилике за разговор. Миловановић је планирао да већ сутрадан, 24. октобра пође за Лондон, али је на молбу Извољског одлучио да боравак у Берлину продужи на још неколико дана, ради даљих консултација са њим.³⁵

На поновном састанку са Извољским, само дан након њиховог пређашњег сусрета, 24. октобра, Миловановић је добио разочаравајуће вести да ће из плана евентуалне конференције отпасти захтев Србије за уступање једног дела територије у Босни и Херцеговини. Аустроугарска одлучно одбија такав план, поручио је Извољски, а свесрдну подршку у томе има од стране Немачке.³⁶

Пре одласка за Лондон, Миловановић се још једном састао са Извољским 25. октобра. У разговору је руски министар пренео Миловановићу да је добио исти одговор немачке стране као и он, и да Немачка и даље оставља одрешене руке Аустроугарској не желећи да утиче на њу.

³⁴ Исто, бр.125, 314.

³⁵ Исто, бр.147, 337-338.

³⁶ Исто, бр.153, 346.

Преговори о конференцији даље ће се водити између Петрограда и Беча, а Русија неће признати анексију ако Аустроугарска одбије да присуствује конференцији, нагласио је Извољски. Он је потом обећао да ће се Русија и даље залагати да се Србији и Црној Гори дају компензације, а у крајњој нужди ако то није могуће, инсистираће на томе да Босна и Хецеговина остане аутономна целина. Такође је истакао да ће руска страна тражити да се Србији обезбеди веза са Јадранским морем преко новопазарског санџака. На крају разговора, Извољски је оштро осудио потез Аустроугарске која је изгубила свако поверење Петрограда и изнео је своје уверење да ће јој се таква политика убрзо и осветити. Још једном је подвукао да Русија на Балкану рачуна на Србију као важан чинилац и центрум јужних Словена, али да у овом тренутку мора да избегне сваки судар са Монархијом, пошто Русија није ни дипломатски ни војнички спремна на сукоб са Аустроугарском. Пре поздрава, двојица дипломата су усагласили ставове које Миловановић треба да пренесе Греју приликом предстојеће посете британској престоници.³⁷

О својим разговорима са немачким званичником и руским министром Извољским, Миловановић је обавестио и српског представника у Петрограду Николу Пашића. Он је поручио Пашићу да ће у Лондону нај-енергичније наставити своје активности, да он то исто учини у Петрограду, а да један другог благовремено извештавају о утисцима добијеним од стране британских и руских власти.³⁸

У Великој Британији је ситуација по питању пријема српског државника, за разлику од Берлина била доста повољнија. Министар спољних послова Британије сер Едвард Греј одлучно је био против бечког кршења Берлинског уговора „кад за то није било време“. За енглеске појмове центлмена, Ерентал се показао као обичан разбојник. Званични Лондон је Бечу, и његовом министру спољних послова оштро замерао начин и време извршења анексије.³⁹

³⁷ Исто, бр.163, 355-356.

³⁸ Исто, бр.166, 359-360.

³⁹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 172; Д. Мекензи, *Милован Миловановић - српски дипломата и државник* (Београд: Правни факултет, 2007), 115.

Након доласка у Лондон, Миловановића је 28. октобра примио прво подсекретар Министарства иностраних послова Чарлс Хардинг, а разговор између њих двојице трајао је око пола сата. Након тога, Миловановић је заједно са Хардингом отишао код сер Едварда Греја, министра иностраних послова. Обојица су пажљиво саслушали Миловановића и показали су велико интересовање за српску ствар. Миловановић је својим саговорницима пренео схватања Србије по питању анексије, и изнео им на дневни ред проблеме српског националног питања. И Греј и Хардинг су изразили сумњу у остваривост захтева везаних за територијалне накнаде Србији пошто сматрају да на њих Аустроугарска никако неће пристати. Миловановић је и њима поновио да је питање компензација капитално питање за Србију и Црну Гору, али и за будућност читавог Балкана и да је то једина гаранција против даљег продирања Аустроугарске у тај део Европе.⁴⁰

У даљем разговору, Миловановић је истакао да је Србија свим силама прионула да своју војну и економску снагу подигне до максимума. То је први и основни елемент српске сигурности за будућност и очувања status-a quo на Балкану, за који се и Србија залаже у овом тренутку. Као доказ за изнете тврдње, Миловановић је навео како Србија не само тако говори, већ је то са непоколебљивом одлучношћу небројано пута и показала. Навео је пример Турске са којом су односи, како је рекао Миловановић, изврсни и да Турска тренутно има поверења у Србију више но у било коју другу балканску државу. Што се тиче Аустроугарске, Србија се стара да према њој доведе своје односе у стање нормално за суседне државе и на тај начин отклони све препреке које руше мир на простору Балкана.⁴¹

Међутим, Миловановић је упозорио Хардинга и Греја, да све то што чини Србија њој не даје јемства за независан државни опстанак. Тренутни status quo на Балканском полуострву није повољан за српске интересе. Србија се, наглашавао је Миловановић, осећа притешњеније него и једно друго балканско друштво. Тај статус је слободу кретања Србије свео на минимум. И поред тога, српска држава је спремна да поштује такво стање

⁴⁰ *Документи, књ. III, св. 3, бр. 177, 387.*

⁴¹ ДАС, ММ, 1908, Лондон, 16/29. октобар, Ф- XXXII, 363-364.

све док то буде могуће. Са тим у вези, српски министар спољних послова очекивао је помоћ и подршку Велике Британије, будући да она рад српске владе гледа са симпатијама.⁴²

На упорно инсистирање Миловановића о важности накнада за будућност Србије, Греј и Хардинг су се сложили да ће помагати став српске стране о компензацијама, све док то подржава и Русија. Пошто краљ Едвард није био у Лондону, Миловановић је остало време испланирао за посете страним амбасадорима и бившем министру иностраних послова Британије лорду Хенрију Фицморису Ленсдауну. Миловановић је стекао у престоници Велике Британије пријатан утисак о писању британске штампе којој је давао интервјуе и у њима је износио ставове Србије о новонасталим околностима на Балканском полуострву. О својим разговорима је обавестио и Пашића у Петрограду.⁴³

Уочи поласка за Париз, Миловановић се још једном видео са Хардингом, који му је пренео поруку краља Едварда, у којој краљ изражава жал што не може да види српског министра, али да је он у потпуности сагласан са порукама које је Миловановић добио од Греја. Још једном је Хардинг поновио да ће Велика Британија на дипломатском плану подржавати Србију у њеним захтевима, док год то буде чинила и Русија. На предлог Миловановића да је боље и одложити одржавање конференције на дуже време него признати свршено стање Аустроугарске, Хардинг је одговорио да у том случају треба имати на уму и могућност непосредног договора Турске и Монархије. Он се бојао да Турска не попусти пред искушењем да Аустроугарска прими део њених међународних дугова и понуди Турској одштету у готовини, за шта је било појединих знакова. На опроштају са Хардингом, Миловановићу је поручено да Србија мора да чува мирно стање и да избегава на сваки начин изазивање Аустроугарске.⁴⁴

Завршивши своју мисију у Лондону, Миловановић се упутио за Париз, где га је у српском посланству сачекала порука председника Владе

⁴² Исто, 364.

⁴³ Документи, књ .III, св. 3, бр. 177, 387-388.

⁴⁴ Исто, бр.198, 411.

Србије Велимировића у којој га обавештава, да је сазнао из поузданих извора да у Аустроугарској постоји струја око цара Франца Јозефа која утиче на њега да препадом заузме Београд. Велимировић је Миловановићу поручио да француске власти увери како је држање Србије најкоректније према суседној Монархији без икаквих провокација. Он је још и додао да су демонстрације против Аустроугарске спречене у земљи, а да је безбедност аустроугарских поданика заштићена.⁴⁵

Миловановић се у Паризу 2. новембра сусрео са Стефаном Пишоном, министром иностраних послова Француске. На састанку му је исцрпно пренео српско становиште, као и захтев за територијалне компензације које потражује Србија. Пишон је потврдио француске симпатије за Србију и поручио Миловановићу да ће Француска, као и Велика Британија, давати дипломатску подршку Србији док то ради и Русија. Он је изнео и своје лично мишљење да не верује у могућност добијања компензација, пошто се њима Аустроугарска категорички противи. Изјава да је Монархија спремна и за рат зарад остваривања тог циља, навео је Пишон, као и подршка коју јој пружа Немачка, говоре у прилог томе. Пишон је затим навео да постоје изгледи по питању добијања гаранција за аутономију Босне и Херцеговине, напуштања новопазарског санџака и осигурања железничке везе Србије са Црном Гором и Јадранским морем. На крају сусрета, Пишон је обећао да ће добро размислити о предлозима који су му саопштени и да ће њихов разговор бити настављен за који дан.⁴⁶

Два дана након сусрета са Пишоном, Миловановић је имао састанак и са председником француске владе Жоржом Клемансоом. Клемансо је поручио српском министру да је Француска забринута због могућности избијања рата и да је чуди понашање Немачке у кризи. Миловановић је, с друге стране, убеђивао француског државника да је опасност рата мања ако се одложи конференција и питање статуса Босне и Херцеговине остане отворено, а захтев Србије по питању компензација буде испуњен, него ако се питање дефинитивно реши на штету српске стране. Миловановић је

⁴⁵ Исто, бр.207, 418-419.

⁴⁶ Исто, бр.220, 430.

остваривање српских националних интереса повезао са општеевропским, нагласивши да је питање накнада Србији једина права гаранција за остваривање истих. Председник француске владе је препоручио Србији да што је могуће пре са Турском уговори савез, и поновио раније изречени став Француске да се Србија уздржи од демонстрација против Аустроугарске и да одустане од прикупљања војске на граници Саве и Дунава, да то не би Монархија употребила као повод да делује против Србије.⁴⁷

Сутрадан, 5. новембра, Миловановић је имао пријем и код француског председника Армана Фалера, који је од српског министра добио исцрпна обавешења о целој ситуацији. Након разговора, председник Фалер је изразио жељу да Србија добије што пуније задовољење својих интереса. Миловановић је Фалеру и на карти показао план српских потраживања у погледу територијалних компензација.⁴⁸

Последња дестинација на Миловановићевом путу по западним престоницама био је Рим. У граду где је проживео своје најлепше године живота и познавао све најбитније политичке чиниоце, очекивао је пуну подршку за планове које је требало да представи. Одмах по доласку у Италију Миловановића је примио његов колега, министар спољних послова Томазо Титони. Миловановић је у разговору добио уверавања да Италија има дубоке симпатије према Србији и да су њени интереси солидарни са српским. Међутим, Титони је нагласио да Италија није спремна за рат и да се мора уздржавати од сваког могућег сукоба са Аустроугарском. Он је напоменуо да је Италија у сталној вези са Русијом, од које је добила изјаву да ни она није спремна за војни сукоб, као и да има информација по којима је Немачка одлучна да пружи подршку Монархији до крајњих граница. И италијански министар спољних послова је поручио, као и његови претходници у Великој Британији и Француској, да ће Италија бити потпуно солидарна са потезима Русије.⁴⁹

⁴⁷ Исто, бр.235, 443-444.

⁴⁸ Исто, бр.242, 449-450.

⁴⁹ ДАС, ММ, 1908, Рим, *Etrangers Belgrade*, Шифрована депеша, 28.октобар/ 10. новембар, Ф-XXXII, 355.

Италијански министар је на крају додао, да су територијални захтеви битни за српску и словенску ствар, али да без јачег залагања Велике Британије за ту идеју не види изгледе за успех. Британија би једина могла да принуди Аустроугарску да попусти, прими захтеве Србије и на тај начин стави баријеру даљем аустроугарском продирању на Балканско полуострво.⁵⁰

У Риму је Миловановића примио у аудијенцију и италијански краљ Виторио Емануеле III, након чега га је задржао и на породичном ручку, уз присуство краљице Јелене. Након ручка Миловановић је насамом са краљем провео пола сата у разговору. Италијански краљ је од Миловановића тражио исцрпно обавештење о насталој ситуацији. Краљ је изразио симпатије за српски програм и пожелео је српском министру спољних послова успеха у његовом остваривању. Он је уједно упутио Милована Миловановића на тешњу сарадњу са Титонијем пошто је он, по речима краља, најбоље расположен за српске државне интересе и да је због личног пријатељства са Миловановићем спреман да учини све што је у његовој моћи. Краљ је скренуо пажњу Миловановићу, да Србија никако не испушта из вида Црну Гору, да одржава са њом добре односе и да је спречи да преузме водећу улогу у кризи.⁵¹

Сумирајући своје утиске при повратку са пута, Миловановић је у својим белешкама написао, да је његов главни задатак био да изнесе српски програм и да тражи пристанак и заузимање водећих сила за исти, као и да покрене унапред интересовање за српску ствар, како од стране дотичних влада, тако и од стране јавних мњења у тим земљама. Узимајући као полазну тачку стање мишљења у свакој држави понаособ, Миловановић се старао да према приликама и потребама једну или другу страну српске и опште балканске ситуације јаче расветли, да истакне јаче циљ, да разбије сумње, да са једном или другом жељом и интересом оно што Србија тражи доведе у склад и измири.⁵² Миловановић је између осталог забеле-

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Документи, књ. III, св. 3, бр. 303, 536-537.

⁵² ДАС, ММ, 1908, Рим, Разговори и утисци с пута, 7/ 20.Х, Ф-XXXII, 133-134.

жио и то, да је својим интервјуима у разним новинама намеравао да привуче што веће интересовање за Србију и српско питање: «Ко је имао воље и прилике да то пажљиво прати могао је разабрати колико сам много и пажње и гипкости морао развити те да би свој циљ могао прилагодити приликама, интересима, тежњама, па и предрасудама које владају у разним срединама.»⁵³

Миловановић на крају закључује, да сматра да је његов труд уродио плодом и да је свуда постигао да се створи што боље и озбиљније расположење за српску ствар. Успео је, тврдио је, да српске тежње и захтеве, поред тога што се заснивају на неоспорним народним и државним правима, усклади са опште балканским интересима и интересима европске равнотеже, који не допуштају да Балканско полуострво падне под власт ниједне велике европске силе. Морална и материјална неспремност војске за рат највише је отежавала положај Србије, која није била у стању да у случају сукоба пружи јачи отпор Аустроугарској. Она је врло лако могла у рату да заузме Београд и кључне тачке на Сави и Дунаву. Зато нити једна сила није ни помишљала да се увуче у сукоб са Монархијом, јер су биле уверења да је Аустроугарска војно спремна да успешно води рат на два фронта, «офанзивни према Италији, дефанзивни према Русији, и то без помоћи Немачке, задовољавајући се њеном пријатељском наклоношћу.»⁵⁴

Повратком Миловановића са пута била је завршена прва фаза Анексионе кризе. Уследила је затим друга, много тежа и неизвеснија фаза, где је Србија била суочена са могућим ратом са Двојном монархијом. Србија је, напуштена од свих, осим од братске Црне Горе, 31. марта 1909. године била принуђена да прихвати срамну ноту Аустроугаске. Овим гнусним чином завршена је Анексиона криза.

⁵³ Исто, 134.

⁵⁴ Исто, 135-136.

Анексиона криза је за Миловановића представљала ватрено крштење, својеврстан улаз у редове високе европске дипломатије. Од стране водећих дипломата великих сила он је окарактерисан као један од највећих европејаца на Балкану. Био је уважаван и његова се реч са пажњом слушала. Лична пријатељства које је остварио у свом дипломатском раду само иду у прилог тој тези и сведоче о великом поштовању и утиску које је Миловановић остављао на своје колеге и саговорнике. Догађаји проузроковани Анексионом кризом најавили су једног новог, чвршћег и агилнијег Миловановића. Његов доцнији дипломатски рад на стварању балканског савеза говори о поуци коју је као дипломата извукао из саме Анексионе кризе и дешавања око ње.

Иако, по сопственом признању, није гајио превелике наде још од самог почетка Анексионе кризе, да ће успети у намерама да Србији обезбеди територијалне компензације и одређене бенефиције као надокнаду за изгубљену Босну и Херцеговину, Миловановић је, управо својим константним инсистирањем на том питању код великих европских сила, држао стање отвореним, а питање анексије током целе кризе актуелним.

Анексиона криза је Миловановића увела у ред неколицине заслужних државника које је Србија имала у XIX и почетком XX века. Иако често оспораван и нападан од својих савременика, Миловановић је својим марљивим радом и односом према отаџбини, успео да обезбеди себи место у реду великана који су обликовали политичку историју модерне Србије. Како то обично бива у српском народу, заслуге за свој рад добио је тек од потоњих генерација, мада не у мери у којој је то заслужио. Лична енергија коју је испољавао у данима кризе, ситуације када није штедео ни себе ни своје здравље, и када су брига за опстанак српске државе и народа за Миловановића била најважнија питања, довољан су доказ о његовим искреним и патриотским намерама.

Необјављени извори:

Државни архив Србије, Лични Фонд Милована Миловановића

Објављени извори:

Документи о спољној политици Краљевине Србије, Књига III, Свеска 3, 24. септембар/7. октобар - 31. децембар/13. јануар 1909. године, приредио: Михаило Војводић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 2014)

Литература

Блед, Жан, Пол, Франц Јозеф, (Београд: Сlio, 1998)

Војводић, Михаило, *Србија и анексиона криза 1908-1909*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 119-159.

Гешева Јордана, *Проглашавање независности Бугарске и анектирање Босне и Херцеговине, два паралелна догађаја*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 375-393.

Gleni, Miša, *Balkan 1804-1999 (nacionalizam, rat i velike sile)*, (Beograd: b92, 2001)

Ђорђевић, Димитрије, *Портрети из новије српске историје (Милован Миловановић)*, (Београд: БИГЗ, 1997)

Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, (Београд: Просвета, 1962)

Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804-1918*, (Београд: Службени лист, 1995)

Ђорђевић, Димитрије, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, *Историјски часопис*, VII (1957), 213-248.

Ђорђевић, Dimitrije, Milovanović i Izvoljski u Karlsbadu 1908. godine, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, књига 3, Beograd 1960, 540-547.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1988)

Историја српског народа, књига VI-1, (Београд: СКЗ, 1983)

Историја Бугарске, група аутора, приредио: С. Пириватрић, (Београд: Сlio, 2008)

Историја османског царства, приредио: Р. Мантран, (Београд: Сlio, 2002)

Istorija novog veka, redakcija Tarle, J.V., (Beograd: Naučna KMD, 2008)

Илинчић, Вукић, *Црна Гора и Херцеговина у анексионој кризи*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 311-326.

Јовановић, Слободан, *Милован Миловановић*, Из историје књижевности I, (Београд: СКЗ, 1992²)

Кнежевић, Саша, *Velika Britanija i aneksiona kriza*, (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2005)

Мартиновић, Нико, *Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине*, Југословенски народи пред Први светски рат, (Београд: Научно дело, 1967), 497-511.

Милићевић, Јован, *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, Југословенски народи пред Први светски рат, (Београд: Научно дело, 1967), 549-573.

Мекензи, Дејвид, *Милован Миловановић - српски дипломата и државник*, (Београд: Правни факултет, 2007)

Поповић, Димитриј,, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, (Београд: Г. Кон, 1936)

Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, књига III, (Београд: Завод за уџбенике, 2010)

Попов, Чедомир, *Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине 1908-1909*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2009), 43-53.

Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453*, (Beograd: Equilibrium, 2005)

Tejlor, Dž, P, Alen, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1967)

Тејлор Џ, П. Ален, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, (Београд: Clio, 2001)

Hummer, Joseph, *Historija turskog(osmanskog) carstva*, knjiga. 3, (Zagreb: N. Smilagić, 1979)

Nenad Anžel

MILOVAN MILOVANOVIC'S DIPLOMATIC MISSION
IN WESTERN EUROPEAN CAPITALS
AT THE BEGINNING OF THE ANNEXATION CRISIS IN 1908.

Summary: *The topic of the paper is a diplomatic mission and a visit of Milovan Milovanovic, the minister of foreign affairs of the Kingdom of Serbia to the western capitals in October and November 1908 at the beginning of the Annexation crisis. The Annexation crisis was an event that fundamentally shook the Balkan Peninsula at the beginning of the 20th century, threatening to pull in the Europe into a wider conflict. The emphasis in the paper is placed on Milovanovic's activity and discussions with diplomatic representatives of the great European powers in order to resolve the crisis and find the most acceptable solution for the Kingdom of Serbia.*

Key words: *Milovan Milovanovic, annexation, Bosnia and Herzegovina, Serbia, diplomacy*